

ZMAJ - Ti si pravi zmaj

JANEZ KEBER

ABSTRACT

Animals in allegories: The Dragon

The author talks about the dragon, an animal from fairytales, its appearance in phraseology, in metaphors and in symbolism. The starting-point of his article is Slovene language, but he also takes into account other European languages. Thus he arrives at some interesting conclusions. Worth mentioning are also different Slovene names for the dragon, such as pozoj or premog. The dragon may also characterize negative as well as positive metaphorical characteristics of people.

Morda bo kdo vprašal, kako je zašel zmaj v moje Prispodobe, ki govorijo vendarle o živih, resničnih živalih iz mesa in krvi. Kljub temu pa je tudi res, da mnogo zlasti mestnih otrok bolje pozna zmaja kot pa marsikatero drugo običajno žival. Otroško domišljijo in strah vzbujajoči zmaj se nahaja v grbih petih slovenskih mest, med katerimi je tudi glavno mesto Ljubljana.¹ Še bolj pa vsi poznamo zmaja iz ljudskih pesmi, pravljic in bajk. Da ga kljub njegovi zdajšnji neresničnosti brez težav sprejemamo med ostale živali, je najbrž posledica dejstva, da v nas vzbuja praspomin na nekdanje prazgodovinske živalske pošasti, kot so npr. dinosavri, brontozavri ihtiozavri itd., ali slutnjo njihovega obstoja zdaj ali v prihodnje kjerkoli v brezkončnem vesolju. Kako naj torej opišem to sicer vsem znano, a neresnično žival?

Najkrajša² razlaga bi lahko bila: v pravljicah "hudobna krilata žival z eno ali več glavami, levjimi kremplji in kačjim repom, ki navadno bruha ogenj". Za bolj zahtevne nadaljujem v izčrpnem enciklopedijskem stilu. Zmaj kot bajeslovno oziroma pravljичno bitje se pojavlja v verovanjih mnogih narodov. Ima nadnaravno moč in lastnosti, njegovo telo pa kot da je sestavljeno iz telesnih delov različnih živali. Kombinacije teh delov se spreminjajo glede na različne kulture, npr. slon-zmaj v Indiji, bik-zmaj na Kitajskem. Nasploh pa ima zmaj telo kače, krokodila, glavo (ali več glav) leva, orla, sove ali celo človeka, kremplje leva, volka, krila ptice, netopirja. Po telesu je pokrit z luskami ali bodicami, iz žrela mu bruha ogenj in bliskajo strele, glas ima kot grom. V egiptovski mitologiji je zmaj zli duh, v Babilonu je zmaj-ženska princip mraka, eno od dualističnih principov. Zmaji in pošasti se pojavljajo tudi v krščanski apokaliptični literaturi kot podobe nekdanjih in prihodnjih preganjalcev, v legendah kot fantastična bitja, ki navdihujejo pesnike, slikarje in kiparje. V bajkah so slavni junaki pogosto zmagovalci v boju z zmajem, npr. Marduk, Perzej, Herkul, Apolon, Siegfried, nadangel Mihael, sv. Jurij,³ Beowulf, kralj Artur, Tristan. Lik zmaja se pojavlja kot okrasni element v arhitekturi, kot simbol in okras v heraldiki (v grbih). Zmaj je stalen motiv kitajske umetnosti, in sicer kot dediščina časov, ko je obstajal kult zmaja in ko je bil kitajski zmaj posebitev

cesarske moči. V slovenskih pravljicah je zmaj navadno utelešenje sovražnih sil. Kot bajeslovno bitje se pogosto omenja tudi v slovanski mitologiji.

Naziv zmaj za opisovano žival je vseslovanski in praslovanski. Soroden je z izrazom zmija "kača", oba pa sta tabuistični poimenovanji za "zemeljski, tak, ki se plazí po zemlji"⁴ V slovenski ljudski pesmi se zmaj imenuje tudi lintvern, oziroma lintvor, ki izhaja iz nemškega izraza Lindwurm.⁵ Naslednji slovenski izraz za zmaja je starinski pozòj, ki lahko pomeni tudi "pošast". Najdemo ga še v hrvaškem kajkavskem narečju in je nastal kot evfemistična oziroma tabuistična zloženka iz predpone po- in prevojnega glagolskega samostalnika zoj, ki podobno kot loj iz liti izhaja iz glagola zijati.⁶ Najstarejše in izvirno slovensko poimenovanje za zmaja pa je izraz premog,⁷ izpričan že pri H. Megiserju (Dictionarium quattuor linguarum 1592), v Valvazorjevi Slavi vojvodine Kranjske 1869, III, 428 in II, 143, v Gutschmannovem slovarju (Deutsch-windisches Wörterbuch 1789, 537), v Pisanicah 1780, 24 (Belin, opereta: Gadi, kacze, premogi), pri Pohlinu itd., tj. vse do začetka 19. stoletja. Šele tedaj pa se izraz prémog pojavi tudi v današnjem pomenu za nemško Steinkohlen, in sicer v Metelkovi slovnici (Lehrgebäude der slovenischen Sprache 1835, 151),⁸ dalje v Murkovem Slovensko-nemškem slovarju 1833, 431: "in Kr(ain) die Steinkohle; in Kt. (= Kärnten) der Drache", obenem pa isti Murko v Nemško-slovenskem slovarju 1833 pod "Steinkohle" navaja samo parstén voglén, kamén vógol (tj. zemeljsko oglje, kameno oglje), ne pa premog.⁹ Da sta za nastanek današnjega pomena besede prémog pomembni zlasti premogova kri oziroma zmajeva kri,¹⁰ dokazuje tudi naslednji navedek: Premog je bil za zdravilne namene znan že v 17. stoletju kot zmajeva kri. Prvi kop v Zagorju omenja že Valvazor, imenuje ga premogova kri (L. Žumer, Lesno gospodarstvo, 1968, 54). M. Cigale, Deutschslovenisches Wörterbuch, 1860, M-Z, 1080, pri iztočnici Naphta navaja slovensko nafta*, s. Bergöl (nach Ravn. in der Wohein, tj. po M. Ravnikarju v Bohinju, premogova kri?). Izraz zmajeva kri, latinsko sanguis draconis pomeni danes "neprozorna, opečnato rdeča do temnordeče rjava smola, lahko topljiva v alkoholu in etru, ki se pridobiva iz plodov palme-vzpenjalke Calamus draco (jugovzhodna Azija), se prodaja v obliki krogel, pogaç ali palic in uporablja v proizvodnji barvnih lakov".

Že omenjene slabe lastnosti zmaja - strašnost, krutost, sovražnost, neukrotljiva sila itd. - so omogočile razvoj metaforičnega pomena za označevanje oseb. Tako lahko zmaj v slovenskem jeziku pomeni "človek, zlasti ženska, ki silovito napada, navadno z besedami",¹¹ npr.: Pa tudi neprenehoma ima opravka z otroki in se mi ni mogla preleviti v zmaja, toda pri nas žene tako nimajo nič odločati, vsaj mi tako pravimo, čeprav v resnici po navadi odločajo o vsem one (T. Kovač, Spomini barona Valvasorja, 1973, 35). "Veš kaj, ti kurbin sin, če pri priči ne utihneš, ti jih naložim še nekaj!" "Ti zmaj v človeški podobi, kaj pa sem ti storil žalega (Vang Ši Čung-I. Skušek, Lepe gospe z bogatega dvora, 1964, 73)?" Ni postala nikakršen zdraharski domači zmaj z rožljajočim šopom ključev. Svobodno je lahko preizkušala svoje telesne in duhovne moči... (G. Grass-J. Moder, List I, 1980, 314).

Za krivice in pregrehe,
ki jih je Kaves kdaj spočel,
bo dolgo živel, brez utehe,
ker zmaja starega je vzel.

Tu mislim slemeniško teto (I. Rob, ID, 1965, 304).¹²

Zmaj pa lahko pomeni še "sovražnik, neprijetnost, nesreča, neobvladljiva stvar sploh", npr.: Bog poživi hrvaške sokole, koji so se nas spomnili v nadlogah in nam prihiteli na pomoč proti našemu in svojemu sovražniku, proti peklenškemu turškemu zmaju (J. Trdina, LZ 1887, 478-479). Iz majhne, nepomembne besede sem si napravil zmaja. Zmajev je bilo čedalje več (V. Zupan, Potovanje na konec pomladi, 1972, 186). No, kljub temu je to samo po sebi umevno priporočilo spodbudno, saj je menda jasno, da le združeni strokovnjaki z močjo in zvijačami svojega znanja lahko premagujejo našega finančnega zmaja, te zmeraj žive pošasti, ki mu odsekaš glavo, pa mu koj zraste nova (Ž. Kozinc, Tovariš 1971, št. 1-2, 12). Vseh tistih križev in težav, ki se skrivajo v izrazu "stanovanjska stiska", ne poznamo samo pri nas, ampak jih lahko občutijo tudi v drugih deželah. Pred tem stoglavim zmajem¹³ se je znašel tudi Marcel Lachet iz Ženeve (Tovariš 1971, št. 4, 54).

Na svet poslan je zmaj grozan,
čez vse planjave gre,
za njim gori in teče kri,
je tuga in gorje

(B. Mavrel, Partizanska ljudska pesem I, 1970, 25).

Moč in hitrost zmaja se odražata v nekoliko manj negativnem metaforičnem pomenu "neugnan, zelo živahen otrok", npr. Naš mali zmaj je šel spat. Kdo bo krotil tega zmaja? Tudi v francoščini le dragon, "zmaj" lahko pomeni "nemiren, razposajen otrok, ki ga je težko naučiti discipline". Na enaki predstavi temeljijo tudi primere,¹⁴ kot iti, teči kot zmaj v pomenu "zelo hitro", visoko stopnjo lastnosti pa lahko izraža pridevnik zmajski, npr. Lorenka je pazila na to dete s severa z materinsko nežnostjo, žensko ljubosumnostjo in zmajsko pretkanostjo (H. de Balsac-O. Župančič, Teta Liza, 1935, 71-72).

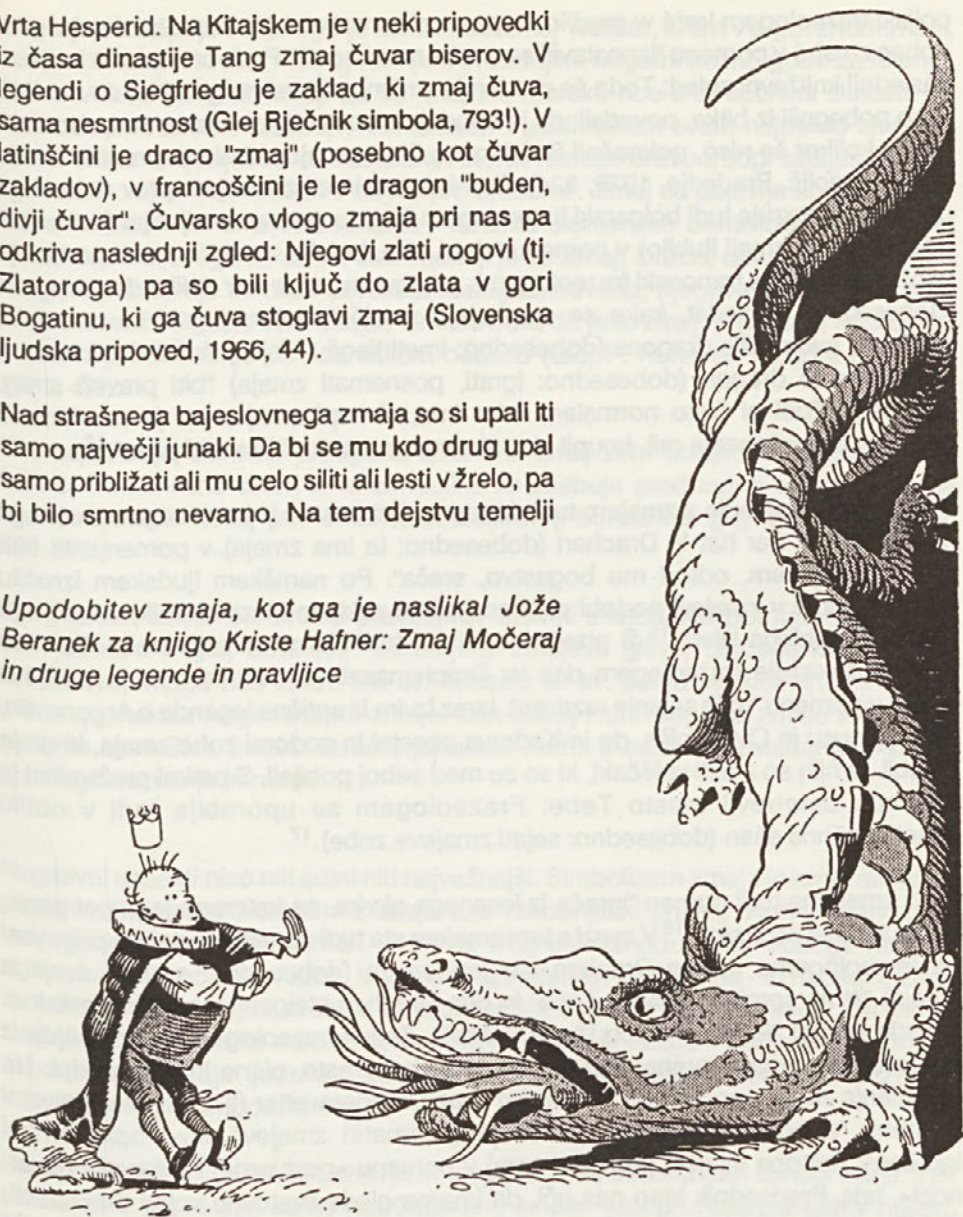
Zmajevo bruhanje ognja in gromu podobno rjojenje sta dala osnovo za metaforično rabo, po kateri se zmaj primerja z lokomotivo ali vlakom. Tako češko železni drak (tj. železni zmaj) pomeni "vlak", podobno tudi v poljščini, kot je razvidno iz zglada: Komaj se je vlak ustavil, že je zabobnel zvonec, zaslišal se je zategel žvižg in ogromni zmaj je poletel naprej, da bi na drugi postaji ponovno vrgel iz sebe množice ljudi in sprejel v svoj trebuh nove (S/łownik j/zyka polskiego VIII, 454).

V simboliki se zmaj najbolj pogosto prikazuje kot strog čuvar ali kot simbol zla in demonskih teženj. Ker je čuvar skritih zakladov, je nasprotnik, ki ga je treba premagati, da bi prišli do teh zakladov. Na Zahodu je zmaj čuvar Zlatega runa in

Vrta Hesperid. Na Kitajskem je v neki pripovedki iz časa dinastije Tang zmaj čuvar biserov. V legendi o Siegfriedu je zaklad, ki zmaj čuva, sama nesmrtnost (Glej Rječnik simbola, 793!). V latinščini je draco "zmaj" (posebno kot čuvar zakladov), v francoščini je le dragon "buden, divji čuvar". Čuvarsko vlogo zmaja pri nas pa odkriva naslednji zgled: Njegovi zlati rogovi (tj. Zlatoroga) pa so bili ključ do zlata v gori Bogatinu, ki ga čuva stoglavi zmaj (Slovenska ljudska pripoved, 1966, 44).

Nad strašnega bajeslovnega zmaja so si upali iti samo največji junaki. Da bi se mu kdo drug upal samo približati ali mu celo siliti ali lesti v žrelo, pa bi bilo smrtno nevarno. Na tem dejstvu temelji

Upodobitev zmaja, kot ga je naslikal Jože Beranek za knjigo Kriste Hafner: Zmaj Močera in druge legende in pravljice

poljski frazeologem lez'ć w gard/lo, w paszcz/e smokowi (dobesedno: lesti v grlo, gobec zmaju) v pomenu "izpostaviti se smrtni nevarnosti". Podobno svarilo ima tudi naslednji književni zgled: Toda še preden je z njimi pridrvel na gmajno, so mu tisti, ki so pobegnili iz bitke, povedali, da je spodaj na cesti toliko vojske, da bodo vsak čas, v kolikor še niso, pokončali Boštjanovo četo, zmaju v žrelo pa vendar ne bo silil (A. Ingolič, Pradedje, 1975, 324). Da ni dobro imeti z zmajem prav nobenega opravka, dokazuje tudi bolgarski frazeologem čegato go zmeeve ljubjat (dobesedno: kot da ga zmaji ljubijo) v pomenu "slabí, hira, boleha za neko neznano boleznijo". Podobno še francoski frazeologemi - pogovorno aller voir défiler des dragons (dobesedno: iti gledat, kako se sprehajajo zmaji) "prisilno postiti se, stradati", zastarelo avoir mille dragons (dobesedno: imeti tisoč zmajev) "imeti tisoč razburjenj", faire le dragon (dobesedno: igrati, posnemati zmaja) "biti preveč strog, zadirčen". Tudi ni čisto normalen, kdor ima, si kupi zmaja, kar je razvidno iz češkega frazeologema mít, koupit si draka v pomenu "opiti se, biti pijan".¹⁵

Včasih pa je druženje z zmajem tudi donosno, kot zvemo iz nemškega narečnega frazeologema der hat 'n Drachen (dobesedno: ta ima zmaja) v pomenu "ta ima zveze s hudičem, odtod mu bogastvo, sreča". Po nemškem ljudskem izročilu namreč hudič v zmajevi podobi prinese ljudem zaklade skozi dimnik, v katerega prileta in iz njega izleta.¹⁶ S pravimi zmaji pa tudi Nemci nimajo sreče. To med drugim dokazuje frazeologem das ist Drachensaat (dobesedno: to je zmajeva setev) v pomenu "to je sejanje razdora". Izraz izvira iz antične legende o Argonavtih. Pri Hyginusu in Ovidu piše, da je Kadmus posejal in podoral zobe zmaja, ki ga je bil ubil. Iz njih so zrasi vojščaki, ki so se med seboj pobijali. S petimi preživeli je Kadmus ustanovil mesto Tebe. Frazeologem se uporablja tudi v obliki Drachenzähne säen (dobesedno: sejati zmajeve zobe).¹⁷

Izraz zmaj ima tudi pomen "igrača iz lesenega okvira, na katerega je pripet papir, za spuščanje po zraku".¹⁸ V zvezi s tem zmajem sta tudi nemška sodobna pogovorna frazeologema seinen Drachen steigen lassen (dobesedno: spustiti svojega zmaja) "iti na sprehod s svojo ženo" in den Drachen steigen lassen (dobesedno: spustiti zmaja) "jeziti učiteljico (ženo, taščo)". Zadnji frazeologem se pojasnjuje z dvigovanjem zmaja, preneseno pa, da prizadeti zraste, plane kvišku, vzkipi. Na spuščanje zmajev se nanaša še nemški izraz Drachenwetter (tj. zmajevno vreme) v pomenu "ugodno vreme za spuščanje papirnatih zmajev". Med opisovanimi igračami izstopa kitajski papirnati zmaj v pomenu »nestvarna, navidezna nevarnost«, npr. Predsednik Mao nas uči, da imamo glede svetovne vojne dve načeli: "Prvič, mi smo proti, in drugič, ne bojimo se." Sovjetski revizionizem in ameriški imperializem sta papirnata zmaja, ki nimata na sebi nič strašnega (Naši razgledi 1977, št. 21, 568). Kitajci pa so spuščali zmaje v zrak tudi s pomočjo raket. Prvo 'vesoljsko ladjo' sta sestavljala dva zmaja, opremljeno s 47 raketami; to je bil izum kitajskega mandarina Van Pouja (G. Siefarth-L. Berden, Vesoljski poleti, 1974, 3).

Zmaj se pojavlja tudi v športu, kjer pomeni "naprava s krili za letenje, spuščanje po zraku, navadno s hriba v dolino". Športniki, ki se spuščajo s temi zmaji, se

imenujejo zmájari. V zoologiji je znan leteči zmaj "kuščar, ki živi v jugovzhodni Aziji, Indiji in Avstraliji in ima med sprednjimi in zadnjimi nogami kožno gubo za letenje, Draco volans", morski zmaji pa so "majhne morske ribe s strupenimi žlezami ob bodicah prve hrbtne plavuti, Trachinidae". V rastlinskem svetu najdemo zmájovo drevó oziroma zmájovec "na Kanarskih otokih rastoče drevo s šopl sabljastih listov na koncih vej in belimi cveti v socvetjih; dracena". Zmaj se pojavlja končno tudi v šahu, in sicer kot zmájeva variáнта »variáнта sicilijanske obrambe, v kateri črni fíjanketira kraljevega lovca«. V astronomiji je še Zmaj, Draco, ozvezdje na severni nebesni poluti; vije se okoli ozvezdja Malega Medveda; njegova glava gleda proti Vegi. Poznali so ga že stari Kitajci, Grki so trdili, da je to zmaj, ki je čuval tisto drevo z zlatimi jabolki nekje ob Atlantskem oceanu (Glej P. Kunaver, Kažipot po nebu, 1975, 43!).

Kot bajeslovna oziroma pravljíčna žival ima zmaj zelo bogato in zanimivo simboliko. Posamezne stvari iz te simbolike že vsebuje predhodno besedilo, tu pa izpostavljam še nekaj pomembnejših izsekov (Podrobneje glej Rječnik simbola, 793-796!).

Zmaj se kot demonski simbol pravzaprav istoveti s kačo, kar potrjuje tudi Origen ob Psalmu 74 (glej Leviatan). Zdrobljene zmajeve glave, uničene kače - to je Kristusova zmaga nad zlom. Ob sv. Mihaelu ali sv. Juriju se tudi Kristus včasih prikazuje, kako z nogami tepta zmaje. Zen učitelj Hui Neng ima zmaje in kače za simbole sovraštvá in zla. Strašni japonski Fudô (Acala) z obvladanjem zmaja premaga neznanje in mrak.

Negativni aspekti niso niti edini niti najvažnejši. Simbolizem zmaja je ambivalenten, protisloven, kar med ostalim izražajo tudi vzhodnjaški prikazi dveh zmajev, postavljenih eden proti drugemu... Tudi na Daljnem vzhodu zmaj obsega različne vidike, ker je istočasno vodna, kopenska - predvsem podzemna - in nebesna žival; zaradi tega se spravlja v zvezo s Quetzalcoatlom, azteško pernató kačo. Zaman so skušali ugotoviti razliko med zmajem long (vodnim) in zmajem gui (kopenskim); na Japonskem obstaja ljudska razdelitev na štiri vrste zmajev: nebeške, deževne, kopensko-vodne in podzemne.

Ker je nebeška sila tista, ki ustvarja in ureja, je zmaj seveda tudi simbol carja. Tak simbolizem mu ni dan samo na Kitajskem, ampak tudi pri Keltih, a tudi v nekem hebrejskem napisu se govóri o nebeškem zmaju kot o kralju na svojem prestolu. Povezujejo ga tudi z gromom (bruha ogenj) in z rodnostjo (prinaša dež). Simbolizira kraljevske funkcije in ritme življenja, ki zagotavljajo red in mir. Zaradi tega je postal cesarski znak, zaradi tega se postavljajo tudi njegovi portreti: kadar je zavlada suša, se napravi slika zmaja Yin, in tedaj začne deževati. Zmaj je razodevanje kitajske cesarske vsemoči: zmájovo lice je carjevo lice, zmájeva hoja je velíčanstveno vladarjevo obnašanje; zmajev biser, ki ga ima menda v žrelu, je nesporen sijaj vladarjeve besede, popolnost njegove misli in njegovih ukazov. Še več, tudi Mao Ze Dong je rekel: O zmajem biseru se ne razpravljá.

Čeprav je vodni simbolizem osnoven, čeprav zmaji živijo v vodi in delajo izvire, a je tudi Kralj-zmaj eden od kraljev naga (tudi tukaj se enači s kačo), je zmaj tesno povezan z nastajanjem dežja in groma, razodetjema nebesne dejavnosti. Ko združuje zemljo in vodo, je zmaj simbol nebeškega dežja, ki oplojuje zemljo. Z zmajskimi plesi in razstavljanjem zmajev ustreznih barv se bo dobil dež, nebesni blagoslov. Zaradi tega je zmaj ugodno znamenje, njegova pojava pa posvetilo srečnih vladavin. Iz odprtega gobca mu pogosto poganja listje: simbol klitja. Grom je nedeljiv z dežjem, a njegovo povezovanje z zmajem se pridružuje pojmu aktivnega, demiurškega principa; Huang Di, ki je bil zmaj, je bil istočasno duh groma; v Kambodži vodni zmaj poseduje drag kamen, katerega sijaj in blesk povzročata dež.¹⁹

Rdeči zmaj je znak Walesa. V Mabinogiju o Lluddu in Llewelys se govori o boju rdečega in belega zmaja, ki pa spet simbolizira osvajače Saksonce. Na koncu sta oba zmaja, pijana od medice, pokopana v kamnito krsto v Oxfordu sredi Britanskega otoka. Otok ne bo osvojen, dokler ne bosta odkrita. Zaprti zmaj je simbol skritih in premaganih sil: dve podobi prikritega bitja. Beli zmaj ima blede barve smrti, rdeči zmaj pa barve jeze in silovitosti. Oba skupaj pokopana zmaja označujeta povezovanje njunih usod. Jeza je popustila, toda zmaja lahko ponovno skupaj vstaneta od mrtvih. Ostala sta kot grožnja, potencialna, možna sila, pripravljena, da nastopi proti vsakemu novemu osvajalcu.

Frazeološka, metaforična in simbolična predstavitev zmaja je tako bolj ali manj končana. V njej se je izkazalo, da je zmaj dolga stoletja živel v domišljiji pre mnogih človeških rodov, posebljal zlasti zlo, a vendarle ponekod tudi dobro, zamenjeval nerazložljive naravne pojave, leteče predmete oziroma pošasti, duhove, vampirje itd. Vse to se bogato odraža tudi v jeziku, književnosti, zlasti v bajkah, pravljicah, legendah, a tudi z mnogimi zanimivimi poimenovanji. Kot tak torej živi med nami tudi zdaj in bo živel tudi v prihodnosti.

OPOMBE

¹ Na registrskih tablicah avtomobilov imajo zmaja v grbih naslednja slovenska mesta: Ljutomer (Konj samorog, pod nogami zmaj, kar pomeni, da dobro obvladuje slabo.), Radlje ob Dravi (Sv. Mihael drži v desnici meč, v levici tehtnico za tehtanje duš, pod nogami pa ima zmaja.), Šentjur pri Celju (Sv. Jurij na konju s kopjem ubija zmaja, ki z repom opleta po zadnjih nogah konja.), Kamnik (Sv. Marjeta stoji pred gradom, pri njej sta dva zmaja.), Ljubljana (Na hribu s tremi vrhovi stoji grad, na njem pa zmaj.). Zmaja v ljubljanskem grbu je dokončno uvedel J. V. Valvazor, prej pa se pojavi že na pečatu mesta Ljubljana. Najlepši in najbolj znan spomenik ljubljanskemu zmaju je brez dvoma Plečnikov zmajski most s štirimi bronastimi zmaji. V zvezi z njim je časopis Pavliha (1965, št. 6, 8) postavil vprašanje: - Kdo je postavil taščam največjašnji spomenik? - Ljubljana - s štirimi zmaji na zmajskem mostu.

² Glej SSKJ V, 906!

³ Sveti Jurij je pri nas brez dvoma med najbolj znanimi svetniki, ki ima v sebi tudi mnogo predkrščanskih značilnosti in se kljub krščanski prevleki še danes izkazujejo v različnih šegah in običajih v zvezi z jurjevanjem. Njegovi atributi so kopje ali izdrt meč, ščit (na belem ščitu je rdeč

križ), bela zastava z naslikanim rdečim križem, zmaj. Motiv njegovega boja z zmajem se uvede šele v 12. stoletju, od 13. stoletja pa ta motiv postane najpogostejši pri upodabljanju tega svetnika in junaka. Svetega Jurija je v odnosu do zmaja opisal pesnik Josip Murn v Pomladanski romanci (ZD I, 1954, 11) v naslednjih verzih:

Sveti Jurij ta ni pa le cvetni maj,
Sveti Jurij je božja svoboda
in življenje in moč in priroda,
in tema le zimski bil zmaj.

Med omenjene junake, ki so ugnali zmaja, lahko štejemo tudi svetopisemskega Danijela. V Bibliji, Danijel, 14, 22-27, poziva babilonski kralj preroka Danijela, da bi častil velikega zmaja, ki so ga imeli za boga. Danijel si je zamislil načrt, kako bi ubil zmaja brez meča in kija. Ko je dobil za ta poskus dovoljenje od kralja, je dal zmaju kolač iz smole, sala in dlake, zaradi katerega je zmaj počil, dokazujoč s tem, da ni bog.

⁴ Po nastanku je zmaju sorodna albanska beseda dhemjë "gosenica", ki jo razlagajo iz dveh "zemlja". Sicer pa je danes glasovna povezava med besedama zmaj in zmij, zmija nespoznavna, še bolj pa je nespoznavna povezava pravkar omenjenih z besedo zemlja. P. Skok (ERHSJ III, 657-658) meni, da je v besedah zmaj, zmij, zmija treba videti ničelno korensko stopnjo *z/em, v besedi zemlja pa praslovanski koren *zem-. Izraz zmaj smo v slovenščino sprejeli po vsej verjetnosti iz hrvaščine oziroma srbščine. Tako ima F. Vrančič (Dictionarium 1595, 30: Draco, Track Zmaj; od tod H. Megiser, Thesaurus Polyglottus 1603, I, 448: Draco... Dalm. zmay. Na srbski izvor izraza zmaj je opozarjal že M. Cigale (Deutschslovenisches Wörterbuch) pri iztočnicah Drache, der, (nach dem Serb.) zmaj, pozoj, drakon, lintvern*, böhm. u. poln. smok. in Lindwurm, der, ein erdichtetes Ungeheuer, zmij (nar. pes., altsl. zmij, Schlange), lintvern*, serb. zmaj, pozoj, poln. smok. Po M. Pleteršniku, Slovensko-nemški slovar II, 928, je beseda zmaj pri Murku, Cigaletu, Janežiču in Cafu. V dodatkih k Pleteršnikovemu slovarju pa je Breznik pripisal: Metel. 44, pač iz Vuka (tj. v Metelkovi slovenski slovnici 1825). Kot ugotavlja tudi že M. Cigale (Glej iztočnico Lindwurm!), najdemo izraz zmij v pomenu "zmaj" v slovenski ljudski pesmi. Tako npr. v pesmi Sveta Marjeta, sveti Jurij in zmaj (SNP I, št. 626):

Po jezeru plava čudna zver
Pa je z imenam hudi zmij.

⁵ Nemško Lindwurm »zmaj« je zloženka, v kateri sestavina Lind pomeni »kača«, morda tudi »mehek« in »zivir«, medtem ko sestavina Wurm pomeni »črv«. Ta črv se v slovenski ljudski pesmi pojavi v pomenu »kača« ali tudi »zmaj«, npr.:

Reci temu črvu, naj gre ta strup,
Kakor gre ta sapa od mene! (SNP III, 208)
Tam stoji, stoji velika vas.
Na konc vasi beli grad.
Na konc gradu pa jezer globok.
Notri je pa neguden červ,
Neguden červ, lintvern hud;
Druzga ne pije, družga ne je,
Leško kri, leško meso. (SNP I, št. 627)

⁶ Primerjaj še korensko sorodni besedi zéhati in zév! Z glagoloma zijati, zevati se razlaga tudi naziv živali zajec (glej tam!). Izraz pozoj v pomenu "zmaj" (manj pogost pomen je "pošast") je danes že starinski, da pa je bil nekoč precej rabljen, dokazujejo naslednji zgledi: Ljudska pravljica pripoveduje o boju med junakom Krsnikom in hudobnim sesom (pozojem) (Dolenjske Novice 1918, 21). Praznoverni in vražasti ljudje pa pripisujejo staremu petelinu - zlasti črnemu - še posebno čudne moči. "V sedmem letu, ali kali, znese jajce, ki takoj zleze v zemljo, kjer se godi toliko časa, da se iz njega izvali strašen zmaj ali pozoj" (F. Erjavec, ZD III, 94). Potlej je "življenje ječa", in "v nji rabelj hudi" ni "čas" nego hišni pozoj, ki je k móžu priklenjen za vse žive dni z jeklenimi verigami (J. Mencinger, Abadon, LZ 1893, 211). "Spomnila sem se, da so nas v ljudski šoli učili o jezerskem pozaju... ah, kje je že to, medtem sem tudi sama postala starikava ljubljanska pošast" (B. Zupančič, Golobnjak, 1972, 247).

In delo strastno ni storjeno,
in beda je rohneč pozoj.
Ko glavo mu odsekaš eno,
priraste druga večja koj.
(Medved, Poezije II, 1909, 64)

Besedo pozoj ima že Dalmatin 1584 v Registru s.v. Lintvor pod Slovenski oli Bežjáhki, dalje pri Gutschmannu, 69: divja svér, ktiro habát, pozoj, smam alj lindvorm imenujejo (Kershanska beseda, 1836, 14) prekmursko. Tu se pojavi še en zanimiv izraz, in sicer zmam v pomenu »pošast«, nemško "Ungeheuer" (primerjaj glagol zmamiti!) ali včasih tudi "zmaj".

⁷ Slovenski prémog v pomenu "zmaj" je izvirna tvorba v primerjavi z enakovrednimi izrazi v drugih jezikih. Razlagati ga je mogoče iz glagola premôči v pomenu "premagati", torej "kdor obvladuje koga, kaj, zmagovalec". O pomenu izraza prémog je pisal I. Koštiál (ZfSlPh. VII, 1930, 380-383 in ŽS, 1930, 425).

⁸ I. Koštiál v že omenjenem članku o premogu pripisuje prvo omenitev izraza premog v pomenu "Steinkohlen" Murku (1833). Po Koštiálovih besedah v istem članku si F. Levstik že leta 1833 drzne trditi, da je beseda premog "Steinkohle" pri Slovencih na Kranjskem običajna beseda. Koštiál meni, in v tem se mu pridružujem, da ljudje na Kranjskem za premog uporabljajo pretežno izraz kólem (iz nemškega Kohlen), a tudi štánkuln.

⁹ Tudi v tem pomenu je slovenski izraz premog izviren v primerjavi z drugimi slovanskimi jeziki. V teh obstajajo izrazi, ki ustrezajo že omenjenemu slovenskemu izrazu kameno oglje, npr. rusko kamen-nyj ugol', poljsko w/egiel kamienny, češko kamenné uhlí, srbsko mrki ugalj, hrvaško smeđi ugljen itd.

¹⁰ Izraz prémog naj bi torej nastal iz izraza premogova kri, tj. zmajeva kri, nemško Drachenblut, po Koštiálu (glej omenjeni članek!) in Pleteršniku tudi premrlóva krí, znana pa je še pozojna kri, po Ravnikarju za nemško schwarzes Steinöl premogova ali kamena kri, tudi smolnjak (glej M. Cigale, Deutschslovenisches Wörterbuch I, A-L, 346, in II, M-Z, 1547!). Tega mnenja je tudi J. Glonar, SSSJ, 310, ki je pod iztočnico premog zapisal: domača označba za naravno, podzemeljsko oglje, ki smo ga nekdanj imeli za strjeno kri zmaja, kateremu smo pravili "premog"; - črn, rjav premog. Zanimivo pri tem je, da J. Glonar sploh nima iztočnice zmaj, ima pa npr. iztočnico pozoj. O izrazu premogova kri, ki označuje določeno smolo temnordeče ali črne barve, piše že Valvazor v tretji (str. 428) in drugi knjigi (str. 143) Slave vojvodine Kranjske: "Dess Drachenbluts trifft man gleichfalls einiger Orten etwas an, sonderlich nahe bey dem Dorff Strahole, nicht weit von Gallurg in dem Walde Jablanshik genannt. Denn allda erzeigt sich in den Erden eine schwarze Materi wie Steinkohlen und zwar nach der Menge. Die dortherum wohnenden Bauren nennen es Premogouakry, die Apotheken aber Sanguinem Draconis oder Drachenblut." "Der Berg Jablanshik, welcher nicht weit von Galneck... Man findet allda das schwarze Drachen-Blut, so man auf Cräinerisch Promogoua Kri nennt." Izraz zmajaska kri je uporabljen tudi v primeri: "Vlačuga. Razkošna in strašna. Vroča kakor lava. Težka in gosta kot zmajaska kri" (C. Debevec, Izbrani gledališki članki, 1967, 165).

¹¹ Tudi v nemškem jeziku se z zmajem poimenujejo ženske osebe. Tako nemško Drache pomeni "neznosna stara (grda) ženska", dalje "nadzornica, najemodajalka sob" in "gospodovalna, močna hišna pomočnica." Kot motiv za nastanek teh pomenov navajajo, da se zmaj kot pravljica in strah vzbujajoča žival povezuje tudi s hudičem, katerega sorodstvo se pripisuje zlobnim ženskam (Glej Küpper, Wörterbuch der deutschen Umgangssprache, 172). Oznako za gospodovalno žensko vsebuje nemški frazeologem Sie ist ein wahrer Drache (Hausdrache) (dobesedno: Ona je pravi zmaj, hišni zmaj), v francoščini cette femme est un vrai dragon ter c'est un dragon infernal (dobesedno: Ta ženska je peklenski zmaj). Za označevanje žensk je v nemščini tudi izraz Drachenburg (tj. zmajski grad) v pomenih "prostor za matere plesalk in za starejše dame" (te naj bi kot zmaji zaklade čuvali čast in dobrobit svojih hčera ali varovank.) in "ženski zavod, ženski samski dom." Tudi nemški izraz Drachenfels (tj. zmajeva skala) pomeni "prostor za matere plesalk", razen tega pa še "okenska niša za gospodinjno, ki hoče opazovati mimoidoče na ulici". Omembe vreden je nemški izraz Drachen-

futter (tj. zmajeva hrana) v pomenu "slaščice kot darilce v znak pozornosti ženi, tašči itd." V češkem jeziku se za označevanje ženskih oseb uporablja ženska oblika izraza drak - dračice (tj. zmajevka), ki pomeni "zlobna ženska, ženska s krutim značajem", medtem ko drak pomeni tudi "zloben, okruten človek". Tudi v italijanskem jeziku dragonessa "samica zmaja, zmajevka" lahko pomeni "divja, strašna ženska". V angleščini dragon pomeni "strog človek", v hrvaškem in srbskem jeziku pa zmaj pomeni "zmaj, junak" (zmaj je bio, kao zmaj je i pao), "zmaj, energičen delaven človek" (bio je to čovek, i ne samo čovek nego zmaj, vatra, obara posao kao snoplje) in "hud, besen človek" (kapetan je podigao glavu, pomiren s tim da mora da živi s ognjenim zmajem). Zmaj je bil tudi vzdevek srbskega pesnika Jovana Jovanovića.

- ¹² Tašče so pogosto predmet različnih šal. Tu navajam še eno zmajevsko (Novice, 27. oktobra 1992): "Obtoženi, zakaj ste porinili taščo skozi okno?" "Sem se hotel prepričati, če zmaji res letijo." Šali dodajam še Finžgarjevo pregovorno ugotovitev (ZS V, 226): Boljše je zraven leva in zmaja stanovati, kakor pri hudobni ženi prebivati.
- ¹³ Stoglavi zmaj je resnično nepremagljiva nadloga. V svetem pismu je bil dovolj strašen že šesteroglavi zmaj, npr. "V nekaterih protestantskih kmečkih območjih na zahodni obali so nastopali proti vstopu v EGS celo z biblijo v roki, češ da je že Kristus svaril pred šesteroglavim zmajem (B. Pogačnik, Ljudje mojega časa, 1975, 177)."
- ¹⁴ Primerjaj npr. v češkem jeziku: je jako drak (dobesedno: je kot zmaj) v pomenu "razjarjen, stalno se jezi", je do práce (do vseho) jako drak (dobesedno: do dela, do vsega je kot zmaj) "zelo zavzet, učinkovit, uspešen", vojevali jako draci (dobesedno: bojevali so se kot zmaji) "divje", bt na n/ekoho jako drak (dobesedno: biti na koga kot zmaj) "zloben, strog".
- ¹⁵ S pijanostjo se v različnih jeziki povezujejo razne živali, npr. krava, maček, opica, pes, lisica, volk, svinja, koza, bober, žaba, hrošč. Podrobneje glej pri posameznih živalih in v mojem članku Biti pijan, imeti opico, imeti mačka, piti kot krava, žaba itd. (Mohorjev koledar 1992, 107- 110).
- ¹⁶ Glej L. Röhrich, Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten 1, 210!
- ¹⁷ V zvezi z omenjeno antično legendo je latinski izraz draconi-gena "zmajevega, kačjega rodu, kačjeroden", pri Ovidu draconi-gena urbs (o Tebah, po bajki ustanovljenih od mož, ki so zrasli iz posejanih zmajevih zob), pri Sidoniju draconi-gena hostis (o Aleksandru Velikem, ki je njegova mati o njem trdila, da ga je kačur z njo rodil) (Latinsko-slovenski veliki slovar, A - facilis, 1923, 867). V nemškem pogovornem jeziku zdaj Drachenzahn (tj. zmajev zob) pomeni "grdo deklo", v množini die Drachenzähne "protitankovske ovire", enako angleško dragon's teeth, frazeologem die Drachenzähne zeigen (dobesedno: pokazati zmajeve zobe) v pomenu "energično se postaviti v bran" in "po predhodnem pretvarjanju razkriti resnično prepričanje".
- ¹⁸ Glej SSKJ V, 906!
- ¹⁹ Na alpski predstavi o vodnem zmaju temelji nemški narečni frazeologem Ein Drach' ist ausgefahren (dobesedno: zmaj je izpeljal) v pomenu "hudournik je udaril iz gore" ali "oblak se je utrgal".